

РОМАНІВ

Ірина Федорівна

УДК 330.34:316.42

ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

DEMOGRAPHIC ASPECTS OF SOCIAL DEVELOPMENT IN THE CONDITION OF ECONOMIC CRISIS

аспірант, ПВНЗ "Львівський університет бізнесу та права"

У статті розглянуто демографічні тенденції останніх років в Україні. Досліджено основні причини та наслідки демографічної кризи у контексті забезпечення соціального розвитку. Встановлено, що демографічна криза як елемент соціальної кризи становить невід'ємний елемент економічного життя України, що потребує пошуку наукових та практичних шляхів розв'язання цієї проблеми. Інформаційну базу дослідження склали матеріали Державного комітету статистики України, ООН, наукові праці українських та зарубіжних вчених.

В статье рассмотрены демографические тенденции в Украине последних лет. Исследованы основные причины и последствия демографического кризиса в контексте обеспечения социального развития. Установлено, что демографический кризис как элемент социального кризиса составляет неотъемлемый элемент экономической жизни Украины, что требует поиска научных и практических путей решения этой проблемы. Информационную базу исследования составили материалы Государственного комитета статистики Украины, ООН, научные работы украинских и зарубежных ученых.

The article examines demographic trends in Ukraine in recent years. Author discovered the basic causes and consequences of the demographic crisis in the context of social development. It has been established that the demographic crisis as an element of the social crisis is an essential element of economic life of Ukraine, which requires researches for finding scientific and practical solutions to this problem. Information base of research includes the data by State Statistics Committee of Ukraine, the UN, scientific works of Ukrainian and foreign scientists.

Ключові слова: демографія, соціальний розвиток, демографічна криза, економічна криза

Ключевые слова: демография, социальное развитие, демографический кризис, экономический кризис

Keywords: demography, social development, the demographic crisis, an economic crisis

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Під час економічної кризи соціальний розвиток перебуває під тиском низки загроз, зокрема таких, що пов'язані з демографічною ситуацією. Досягнення стану соціальної безпеки потребує урегулювання нагальних демографічних проблем, що посилює актуальність дослідження демографічних аспектів соціального розвитку в умовах економічної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Демографічним проблемам сучасності, зокрема у зв'язку з економічною кризою присвячували дослідження Безтелесна Л., Добрянський А.Я., Красовський К.С., Месле Ф., Пирожков С.І. У наукових працях цих та інших дослідників розглядалися різні аспекти та тенденції демографічної ситуації, наводяться закономірності щодо причин демографічної кризи та методів покращення демографічної ситуації. Над вирішенням проблем соціального розвитку працювали Безверх-

нюк Т.М., Біляцький С., Булах Т.М., Котуков О.А., Харазішвілі Ю.М. та ін. Утім, комплексного дослідження демографічних аспектів соціального розвитку в умовах економічної кризи не проводилось, що підтверджує актуальність теми статті.

МЕТОЮ СТАТТІ є обґрунтування тенденцій, пов'язаних з демографічними аспектами соціального розвитку в умовах економічної кризи.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Академік НАН України С. І. Пирожков відзначає: «Сучасний демографічний розвиток України практично всі дослідники оцінюють як кризовий. Це зумовлено різким погіршенням усіх демографічних процесів: швидким зниженням народжуваності; скороченням шлюбності і збільшенням розлученості; зменшенням середньої тривалості життя; різким зростанням смертності, передовсім серед чоловіків працездатного віку; збереженням відносно високої

смертності немовлят; посиленням еміграції, яка, зпоміж іншого, призводить до «відпливу умів». І як апогей — абсолютне скорочення населення і погіршення його якісних характеристик» [1, С. 59]. З огляду на тривалу демографічну кризу, що, як відзначає С.І. Пирожков, розпочалась ще у 90-х роках ХХ століття доцільно проаналізувати основні демографічні тенденції.

Станом на січень 2014 р. чисельність усього населення в Україні склала 45426,2 тис. осіб, постійного населення – 45245,9 тис. осіб. Абсолютне скорочення населення простежується в Україні від

1993 року. На основі даних сформовано діаграму динаміки абсолютної чисельності наявного та постійного населення за останні десять років (2005 – 2014 рр., Рис. 1). Згідно методологічних пояснень Державної служби статистики, показник наявного населення включає осіб, які на момент перепису перебувають на певній території, враховуючи тимчасово проживаючих; постійне населення – населення, яке постійно проживає на момент перепису на певній території, ураховуючи тимчасово відсутніх.

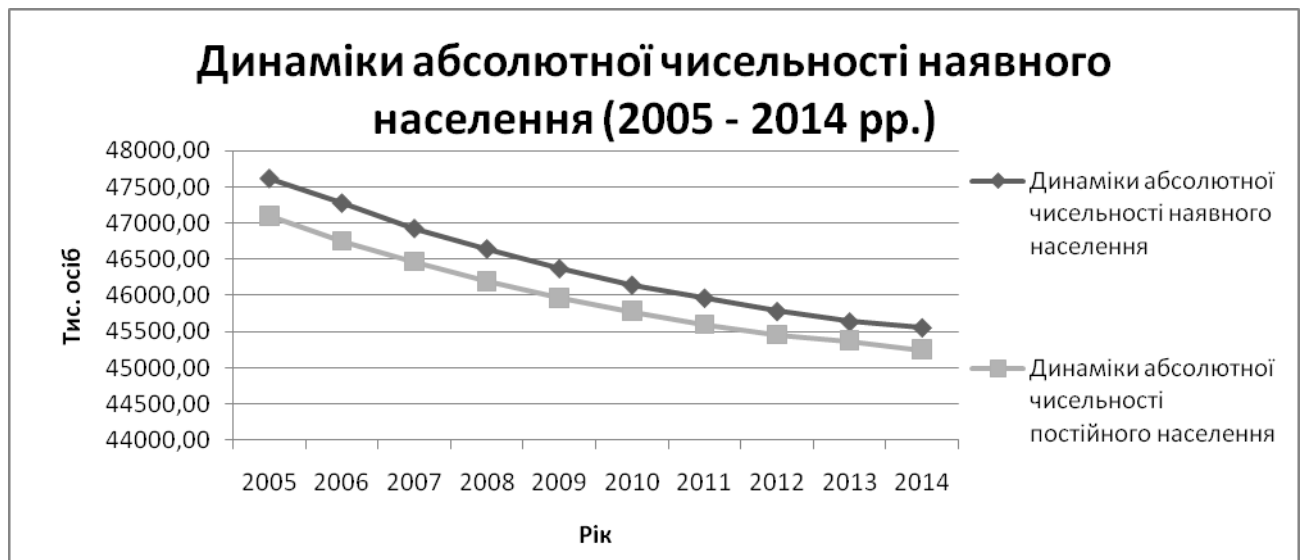

Рис. 1. Динаміки абсолютної чисельності наявного та постійного населення (2005 - 2014 рр.)
[сформовано автором на основі даних Державної служби статистики України [2]]

З графічного представлення стає очевидним, що скорочення абсолютної чисельності населення (або демографічна криза) не відзначається явно вираженою циклічністю. Відтак можливо припустити, що незважаючи на макроекономічні свідчення циклічності спаду та розвитку економіки за останні роки, демографічна криза як елемент соціальної кризи становить невід’ємний елемент економічного життя України. Розглянемо детальніше причини демографічної кризи.

Загалом європейські демографічні процеси відзначаються такими тенденціями як зниження смертності, у тому числі смертності немовлят. Загалом у Європі після Другої світової війни відбулось відчутне зниження смертності та зростання очікуваної тривалості життя. Серед основних чинників зниження смертності – покращення медичного обслуговування та якості харчування унаслідок економічного зростання [3, С. 560].

На сьогоднішній день найвищий показники очікуваної тривалості життя у Японії – 83,6 роки. Серед європейських країн, які входять у першу тридцятку за індексом людського розвитку середній показник очікуваної тривалості життя становить 80,8

роки. Найвищим він є у Швейцарії (82,6 роки), Італії (82,4 роки), Ісландії та Іспанії (82,1 роки). Країною з відносно низькою очікуваною тривалістю життя, яка замикає топ-5 країн за індексом людського розвитку є Сполучені штати Америки, де очікувана тривалість життя становить 78,9 роки. Наднизьким є цей показник в Україні – 68,5 роки. Слід відзначити, що серед країн з високим економічним розвитком (52 країни) показник нижче 70 років спостерігається лише у декількох – Білорусь (69,9 років), Росія (68 років), Тринідад і Тобаго (69,9 років), Казахстан (66,5 років), Фіджі (69,8 років). Навіть для п’яти країн, що замикають групу (Колумбія, Еквадор, Суринам, Тонга та Домініканська республіка) показник очікуваної тривалості життя є вищим за 70 років і у середньому складає 73,5 років [4]. Ф. Месле дану закономірність пояснює з позиції державного регулювання сектору охорони здоров’я. Він відзначає, що уряди східноєвропейських країн не змогли добитись зниження смертності за допомогою ефективного політики у сфері охорони здоров’я [5, С. 66]. Показники щодо природного руху населення в Україні наведено у Таблиці 1.

Природний рух населення (2009-2013 рр.) [6]

Кількість народжених і померлих, природний приріст (скорочення), осіб			
Україна	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (скорочення)
2004	427259	761261	-334002
2005	426086	781961	-355875
2006	460368	758092	-297724
2007	472657	762877	-290220
2008	510589	754460	-243871
2009	512526	706740	-194214
2010	497689	698235	-200546
2011	502595	664588	-161993
2012	520704	663139	-142435
2013	503656	662368	-158712
У середньому	483412,9	721372,1	-280614,2

З наведених даних бачимо, що темпи природного скорочення уповільнюються. Важливою тенденцією є зменшення смертності у 2009 р., котрий відзначився економічною кризою.

Однією з причин депопуляції у Східній Європі, як вже згадувалось, вважається слабка соціальна політика у сфері охорони здоров'я. У цьому плані заслуговує на увагу дослідження К.С. Красовського. Учений відзначає, що протягом 2008 – 2009 р. відбувалось зниження смертності, пов'язане передусім з скороченням вживання алкоголю. Смертність скоротилась з таких основних причин, пов'язаних зі вживанням алкоголю, як хвороби системи кровообігу, органів дихання, органів травлення, туберкульозу, зовнішніх причин смерті. Вплинуло також підвищення акцизного збору на алкогольну продукцію [7, С. 56]. У більш глобальному вимірі ретроспективно ці закономірності були оцінені у фундаментальній праці «Кембріджська економічна історія Європи». Автори наголошують: Особливий випадок представляє собою очікувана тривалість життя в Росії, де смертність від надмірного пияцтва суттєво скоротилась після того, як Горбачов в 1985-1986 рр. підняв ціну на спиртне. Протягом цього недовгого періоду очікувана тривалість життя виросла на 3 роки для мужчин і на 1 рік для жінок. Вона також ненадовго виросла (на 5,7 і 3 роки відповідно) під час економічної кризи 1991 – 1994 рр. Іншими словами, подальше зниження розповсюдженості серцево-судинних захворювань частково залежало від зміни індивідуальної поведінки [3, С. 563]. Чи означає така закономірність, що в

основі державної політики соціального розвитку повинне залягати уповання на економічну кризу як рятівника демографічної ситуації? Очевидно, що ні. К.С. Красовський доходить важливого висновку, що для зменшення надвисокої смертності в Україні насамперед слід вжити заходів для зниження рівня алкогольної смертності, не чекаючи на сприятливі наслідки чергової економічної кризи [7, С. 56]. Економічна криза призводить до скорочення не лише витрат на шкідливі продукти (алкоголь, тютюн), але й на життєво важливі продукти харчування, засоби культурного і соціального розвитку. Поведінкові тенденції у цьому контексті відіграють відносно незначну роль. Натомість їх значимість підвищується у зв'язку зі зростанням зацікавленості держави у здоровій стратегії соціального розвитку, що передбачає не лише удосконалення системи охорони здоров'я, але і виховної підсистеми освітньої системи. Ретроспективно державна політика соціального розвитку останніх років не була приведена у достатню відповідність такій умові.

Демографічна криза в Україні пов'язана не лише з депопуляцією, але і зі зміною вікової структури населення. Зміна вікової структури спостерігається у зв'язку з двома чинниками – дослідженою раніше проблемою смертності та очікуваної тривалості життя, а також у зв'язку з показником народжуваності.

Динаміка народжуваності в Україні відзначається циклічними коливаннями. Зміна кількості народжених представлена на рис. 2.

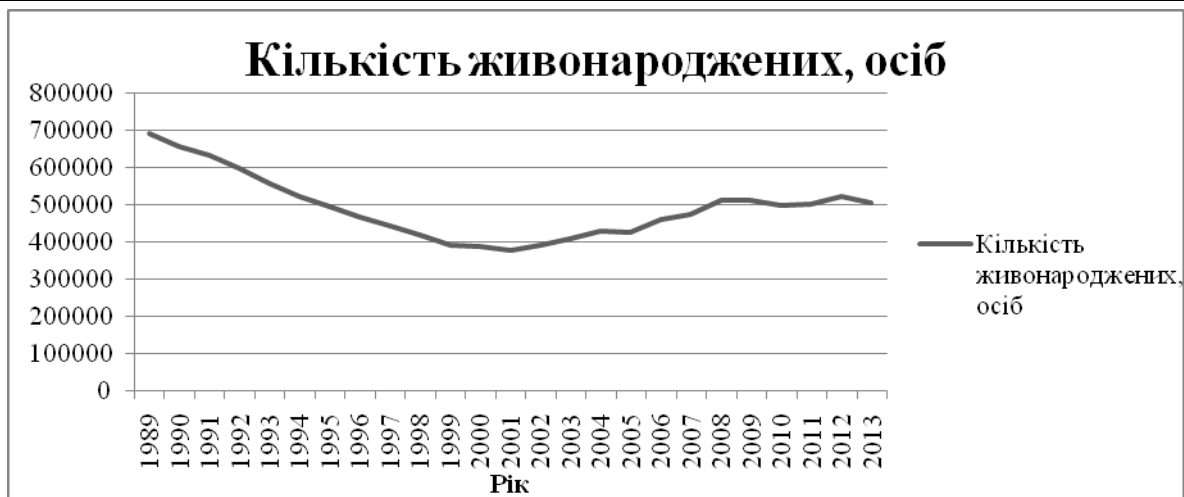

Рис. 2. Кількість живонароджених (1989 – 2013 рр.) [сформовано автором на основі [8, С. 63]]

Тривале скорочення народжуваності досягло дна у 2001 р. й відтак почало поступово відновлюватись, досягнувши у 2013 р. рівня 1995 – 1996 р., тобто передкризового періоду. Відголоски світової економічної кризи спричинили скорочування народжуваності у 2010 р. Проте урядові дії щодо підтримання народжуваності, зокрема підвищення виплат у зв'язку з народженням дітей певною мірою згладили цю тенденцію, проте у 2013 р. народжуваність все одно була меншою від показників 2012 року та 1994 року. Ретроспективно, утім,

державна соціальна політика у сфері народжуваності показувала кращі результати, якщо аналізувати показник народжуваності на 1000 осіб наявного населення. Циклічні коливання усе ж відмічаються, але рівень цього показника складає приблизний рівень 1992 – 1993 рр., тобто заходи державної політики соціального розвитку у цій сфері дали змогу наблизитись до соціального захисту населення та соціальних гарантій, що зберігались в Україні ще від часів Радянського союзу (Рис. 3).

Рис. 3. Кількість живонароджених на 1000 осіб наявного населення (1989 – 2013 рр.) [сформовано автором на основі [8, С. 63]]

Загалом для країн Європи зниження народжуваності стало стійкою тенденцією після недовгого зростання у період по закінченні Другої світової війни. Ця тенденція стосувалась країн Західної, Південної та Східної Європи. Її поширення призвело до того, що у 1990-ті роки джерелом лише 15% приросту європейського населення були природні процеси, решта 85% забезпечувались імміграцією [3, С. 565-566].

Сама по собі народжуваність, як було виявлено раніше, залежить від економічних циклів, що породжують економічну непевність. Однак

довготерміновий вплив економічних циклів згладжується. Натомість значення набувають інші причини. Протягом тривалого часу у Європі такими причинами називали соціальні умови (витрати на навчання дітей, релігія, рівень дитячої зайнятості), а також наявність конкретних методів контролю за народжуваністю. Проте у загальноєвропейській картині динаміки народжуваності дані чинники зумовлювали незначну варіативність. Набагато більший вплив набуває чинник залученості жінок до праці. Це пояснюється концепцією модернізації. Після 50-х років ХХ століття посилювалась роль престижного положення жінки на ринку праці,

зросло прагнення побудувати кар'єру. У зв'язку з динамічним зростанням кількості робочих місць для жінок у Європі відбувалось явище перерозподілу людського капіталу: жінці, котра мала двох чи трьох дітей бракувало людського капіталу для того, аби зробити успішну кар'єру. Виділяється серед чинників зниження народжуваності також «криза багатодітної сім'ї», пов'язана знову ж таки з кар'єрними пріоритетами – жінки перестали народжувати у ранньому віці чи відкладали народження дітей до моменту досягнення певних успіхів у кар'єрі. Ще одним чинником називають розповсюдженість неповних сімей чи співжиття без укладання шлюбу, у якому відзначається нижча народжуваність [3, С. 568 - 570].

Висока зайнятість жінок в Україні пояснюється низькими доходами домогосподарств. Так, станом на 2013 рік рівень зайнятості жінок працездатного віку становив 63,8%, найвищий відсоток зайнятості припадав на групи 40-49 та 30-39 років (79,6% та 74,0% до загальної кількості жінок відповідної вікової групи) [9]. Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство становили 3814,0 грн. При цьому середньомісячна заробітна плата за січень-грудень 2013 року склала 3265 грн. Лише за окремими галузями цей показник перевищив 3814 грн. Отже, можна змоделювати наступну ситуацію: дружині доводилось би працювати, якби чоловік не мав середньої заробітної плати, працюючи у галузях державного управління й оборони; обов'язкового соціального страхування; професійної, наукової та технічної діяльності; фінансової та страхової діяльності; інформації та телекомунікацій; авіаційного транспорту; складського господарства та допоміжної діяльності у сфері транспорту [10]. За результатами проведеного Державною службою статистики самооцінювання домогосподарствами рівня своїх доходів у 2013 р. одержано наступні результати. З-посеред домогосподарств з однією дитиною достатній доходів за відсутності заощаджень відмітили 53,0%; постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування 34,1%. Ці ж показники для домогосподарств з двома дітьми склали 55,8% та 32,7%. Натомість 43,8 відсотків домогосподарств з трьома дітьми відмовляли собі у найнеобхіднішому, крім їжі, 9,1% не вдавалось забезпечити навіть достатнє харчування [11].

Інша тенденція, а саме щодо кризи багатодітної сім'ї знаходить своє підтвердження і в українських реаліях. Слід відзначити дві характерні тенденції, що спостерігались в українських домогосподарствах у 1999 -2013 рр. Перша – це зростання частки домогосподарств без дітей з 55,8% у 1999 р. до 62,1% у 2013 р. Друга – очевидний перерозподіл структури домогосподарств за кількістю дітей

Якщо у 1999 р. серед домогосподарств із дітьми 60% припадало на домогосподарства з однією дитиною, 34,3% з двома і 5,7% з трьома, то станом на 2013 р. ці показники становили 75,2%, 22,5% та 2,3% відповідно [12]. Таким чином ретроспективно соціальні зміни у демографічній сфері не можуть

розцінюватись як свідчення ефективного соціального розвитку. У стратегічному аспекті проявляються певні аспекти декларативності розвитку у сфері соціального забезпечення багатодітних сімей. Так, А. Добрянський відзначає, що попри значну правотворчу активність у сфері підтримки багатодітних сімей, «демографічного буму» досягнути не вдалось. Серед основних причин, вважає вчений, відсутність системного підходу та адаптації системи допомог та пільг сім'ям до сучасної соціально-економічної ситуації. А. Добрянський також наголошує на декларативному характері більшості Програм підтримки та сприяння багатодітним сім'ям, які приймаються на рівні місцевого самоврядування [13, С. 124-125].

Вагомим чинником покращення демографічної ситуації та створення сприятливих умов для соціального розвитку ретроспективно стало підвищення розміру одноразової допомоги при народженні дитини. Так, станом на 2013 р. загальна виплата при народженні однієї дитини складала 30960 грн., другій дитини – 61920 грн., третьої дитини – 123840 грн. З липня 2014 року загальна виплата не залежить від порядкового номеру дитини в сім'ї та надається у розмірі 41280 грн. З цього приводу Л. Безтелесна, Г. Юрчик та Ю. Нагай відзначають: «У державі за роки незалежності була сформована комплексна система соціального захисту багатодітних сімей, яка надавала пільги багатодітним родинам у галузі освіти, охорони здоров'я, житловому забезпеченні, проїзді та матеріальному забезпеченні. Все ж найвагомішою складовою державної сімейної політики в Україні є одноразова допомога при народженні дитини, виплата якої до середини 2014 р. здійснювалася за прогресивною шкалою. Проте, в умовах економічної кризи з липня 2014 р. порядок виплати відповідної допомоги змінено в напрямі призначення однакової суми не залежно від черговості народженої дитини. Ініційовані зміни, найімовірніше, призведуть до певного зниження народжуваності, проте це буде стосуватися переважно родин з низьким рівнем життя» [14, С. 26-27].

ВИСНОВКИ

На наше переконання, окреслені демографічні тенденції створюють загрозу нормальному соціальному розвитку, що може стати джерелом тривалої соціально-гуманітарної кризи та потребує обдуманих заходів з соціального захисту незахищених верств населення, розробки нових програм та механізмів соціального розвитку, підвищення якості людського потенціалу та ефективності його використання в умовах кризи. Перспективним напрямком досліджень є розробка рекомендацій щодо удосконалення важелів впливу на демографічну ситуацію у контексті побудови механізму стратегічного управління соціальним розвитком за нормальних умов та в умовах економічної кризи.

Список використаних джерел

1. Пирожков С.І. Демографічний розвиток України: сучасне та майбутнє [Електронний ресурс] // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 1. – С. 59–64. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vnanu_2006_1_8.pdf. – Назва з екрану.
2. Населення [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html
3. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. Том 2: 1870 – наши дни / пер. с англ. Н. Эдельмана; под ред. Т. Дробышевской. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 624 с.
4. Table 1: Human Development Index and its components [Електронний ресурс] // Human development reports – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components>. – Назва з екрану.
5. Mesle F. Mortality in Central and Eastern Europe: Long-term trends and Recent upturns [Електронний ресурс] / Mesle F. // Demographic research. – 2004. – SC. 2. – Art. 3. – P. 45–70. – Режим доступу: www.demographic-research.org/special/2/3/. – Назва з екрану.
6. Природний рух населення (щомісячна інформація) [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ds/pp/p_r_u/pp0115_u.html. – Назва з екрану.
7. Красовський К.С. Вплив економічної кризи та зменшення споживання алкоголю на скорочення рівня смертності населення України у 2009 році [Електронний ресурс] / К.С. Красовський // Україна. Здоров'я нації. – 2010. – № 3. – С. 54–57. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uzn_2010_3_10.pdf. – Назва з екрану.
8. Демографічний щорічник "Населення України за 2013 рік" [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/zb/12/naselen_2013pdf.zip. – Назва з екрану.
9. Рівень зайнятості населення за статтю, віковими групами та місцем проживання [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/eans/eans_u/rzn_rik14_u.htm. – Назва з екрану.
10. Доходи населення [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/dn.htm. – Назва з екрану.
11. «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у січні 2013 року»: статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/sb/06_13/zb_sdrd_12.zip. – Назва з екрану.
12. Характеристика домогосподарств [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/harakt2006_u.htm. – Назва з екрану.
13. Добрянський А.Я. Законодавче забезпечення підтримки багатодітних сімей у період незалежності України (1991 – 2013 рр.) [Електронний ресурс] / А.Я. Добрянський // Ефективність державного управління. – 2014. – Вип. 38. – С. 120–126. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/efdu_2014_38_15.pdf. – Назва з екрану.
14. Безтелесна Л. Удосконалення системи соціального захисту багатодітних сімей [Електронний ресурс] / Л. Безтелесна, Г. Юрчик, Ю. Нагай // Україна: аспекти праці. – 2014. – № 6. – С. 22–27. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uap_2014_6_5.pdf. – Назва з екрану.